

KRIITIKAT JA BIBLIOGRAFIAT КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1967.4.06>

VÄLJAPAISTEV UURIMUS POOLA AJA AGRAARPROBLEEMIDEST

Viimase kümmekonna aasta jooksul on nii meie kui ka mitmete sotsialismileeri maade (Poola, Ungari, Tšehhoslovakkia) agraarajaloolaste üheks lemmikperioodiks kujunenud XVI sajand, mille kohta viimasel ajal on ilmunud kümneid mahukaid monograafiaid ja sadu artikleid. Seda tuleb pidada täiesti loomulikuks, sest just sellel sajandil toimusid või vähemalt algasid Elbest ida pool paiknevatel territooriumidel ulatuslikud sotsiaal-majanduslikud ümberkorraldused, mis avaldasid väga suurt mõju kogu nende maade järgnevale arengule. Piisab kui märkida, et teoorjusliku mõisamajanduse võidulepääs, mis oli kapitalismi arengu nn. preisi tee põhiliseks eelduseks, langeb suurelt osalt just XVI sajandisse. Kuna Eesti ala oli teoorjusliku mõisamajanduse klassikalise arengu piirkond, siis on siinsete agraarsuhete tundmaõppimisel üsna oluline tähtsus ka «pärisorjuse teise väljaande» üldiste seaduspärasuste uurimisele.

Et siin pole tegemist oma ala patrioodi liialdusega, näitab tähelepanu, mis on osaks saanud mõni aeg tagasi ilmunud E. Tarveli monograafia^{*}: peale retsensiooni meie ajaloolases keskajakirjas¹ on selle kohta ilmunud kaks retsensiooni Poolas², Rootsis on ilmumas retsensioon

* Энн Тарвел, Фольварк, пан и подданный. Таллин, 1964. 350 lk. (Академия наук Эстонской ССР. Институт истории). Hind 1 rbl. 43 kop.

¹ Ю. Ю. Калк, Э. Тарвел, Фольварк, пан и подданный. Аграрные отношения в польских владениях на территории Южной Эстонии в конце XVI — начале XVII века. «История СССР», 1967, № 1, lk. 182—185.

² Leonid Zytkowicz, E. Tarvel, Fol'vark, pan i poddanyj. Agrarnye otnošenija v pol'skich vladenijach na territorii Južnoj Estonii v konce XVI — načale XVII v. Tallin, 1964, s. 350. Akademiya Nauk Estonskoj SSR, Institut Istorii. «Zapiski Historyczne» 1966, zeszyt 4, s. 124—129 [Toruń]; Jerzy Ochmański, Enn Tarvel, Folwark, pan i poddanyj. Agrarnye otnošenija w polskich wladenijach na territorii južnoj Estonii v konce XVI — načale XV [sic! — E. T.] wieka. Akademiya Nauk Estonskoj SSR, Institut Istorii. Tallin, 1964, ss. 348, 2 nlb. «Kwartalnik Historyczny» 1966, Nr. 3, s. 713—714.

A. Soomilt. Meie vabariigi ajaloo huviliste tähelepanu peaks kõne all olev uurimus, mille ühe kesksema probleemi kohta ilmus samaaegselt eri raamatuke ka eesti keeles³, pälvima eriti veel seetõttu, et ta on pühendatud seni peaaegu täiesti uurimata nn. poola aja agraarsuhetele.

Ajavahemik 1582—1625 oli Lõuna-Eesti agraarajaloos «valgeks laiguks» jäänud peaaesjalikult seetõttu, et kohalikes arhiivides on sellest ajast allikmaterjali väga napilt, Moskva ja Varssavi arhiivide rikkalikud fondid aga olid omal ajal raskesti kättesaadavad. E. Tarveli suureks teeneks on paljude uute, meie vanema agraarajaloo seisukohalt erakordselt väärtuslike allikate teaduslikku käibesse toomine. Esimese eesti ajaloolasena kasutab ta «Leedu meetrikat» — Leedu suurvürstiriigi riigikantselei arhiivi. Eriti tuleb selle meetrika materjalidest esile tõsta 1590. ja 1616. aasta revisjoniprotokolle, mis sisaldavad rohkesti unikaalseid andmeid põllumajanduse tootlike jõudude, talupoegade koorimiste, üldise olukorra jne. kohta.

Retseenseeritav monograafia jaguneb kaheks suureks peatükiks: esimeses analüüsitakse Poola võimude agraarpoliitikat ja folvargimajanduse arengut, teine on pühendatud talurahva olukorrale Poola valdusalal Lõuna-Eestis XVI saj. lõpul ja XVII saj. algul.

Ekki vormiliselt alistus orduala rüütelkond Poolale juba 1561. aasta sügisel, olid Tarvatu, Pärnu ja Helme piirkond Poola võimu all tegelikult vaid kümme aastat; kogu läti ala ja Lõuna-Eesti peremeheks sai Poola 1582. aasta jaanuaris sõlmitud Jam Zapolski vaherahuga. Rahulik taastumisperiood ei kestnud aga kaht aastakümnetki: 1600. aastal alanud ja vaheaegadega kuni 1625. aastani väldanud sõja ajal käisid mitmed piirkonnad korduvalt käest kätte. Veelgi rängemalt kui sõjalised laastamised tabasid maad näljahädad (eriti 1601. a.) ja taudid. Oma võrdlemisi sünge kuulsuse võlgnebbi nn. poola aeg just nendele XVII saj. esimesel veerandil toimunud sündmustele.

Esimese peatüki kandvaks osaks tuleb lugeda 3. paragrahvi, kus käsitletakse fol-

³ Enn Tarvel, Adratalupoegade olukorrast Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul. Tallinn, 1964. Talurahva töö- ja võitlusradadelt III. 104 lk. Hind 45 kop.

vargimajanduse arengut. Autor näitab, kuidas uued võimud asusid pärast 1582. aastat lausa üllatava kiirusega looma riigifolvarkide süsteemi ja lahendama seejuures kolme peaülesannet: taastama ja laiendada külvipinda, soetama karja ja rajama majapidamishooneid. Valdavas enamikus rajati riigifolvargid juba enne Liivi sõda eksisteerinud mõisate asemele; pärisorjade teotöö ratsionaalsemat kasutamist taotlede rajati kohati aga ka hoopis uusi (Räpina). Nagu autor näitab, ei esinenud sellega seoses ulatuslikumat talupoegade pillutamist, sest vabu maid oli rohkesti.

Senises kirjanduses oli üldiselt omaks võetud M. Dovnar-Zapolski seisukoht, et rõhuva osa (72%) riigifolvarkide sissetulekust andsid folvargi oma põllud, millega seoses teoreetiliselt järelikult olnud suures ülekaalus loonusest võrreldes. Nagu E. Tarvel veenvalt näitab, oli Dovnar-Zapolski meetodika selle küsimuse lahendamisel täiesti väär, mille tõttu teoorjusliku mõisamajanduse arengutaset on suuresti üle hinnatud. Küsimusse selguse toomiseks analüüsib E. Tarvel üksikasjalikult tema poolt Varssavi arhiivis leitud igati usaldusväärseid allikaid — staarostkondade inventare ja sissetulekute registreid. Seejuures kasutab ta paralleelselt kaht erinevat moodust: kõrvutat esmalt folvargimajapidamise sissetulekute rahalise ekvivalendi talupoegadelt laekunud andamite rahalise väärtusega ja võrdleb seejärel mõisapõldude saaki talude viljahinnusega. Mõlemal juhul jääb kõigis kuues vaadeldud staarostkonnas tunduv ülekaal andamitele; kogutulust jääb mõisa oma majapidamise arvele keskmiselt vaid veerand, laekunud viljast saadi vaid umbes kolmandik folvargipõldudelt. Sellel kõigiti veenvalt põhjendatud seisukohal on oluline tähtsus ka agrarsuhete eelneva ja järgneva arengukäigu selgitamisel. Üldse tuleb siinkohal märkida, et E. Tarveli kui uurija üheks tugevamaks küljeks näib olevat statistilise meetodi väga oskuslik kasutamine. Monograafias leidub rikkalik arvuline andmestik on hoolikalt töödeldud ega muutu lugemisel õieti kordagi koormavaks. Hästi valdab autor ka võrdlev-ajaloolist meetodit; sagedased kõrvutamised Poolas ja teistes maades esinenud analoogiliste nähtustega aitavad vaadeldava perioodi agrarsuhteid Lõuna-Eestis paremini mõista.

Mõnes küsimuses lähevad allakirjutanu seisukohad autori omadest siiski lahku.

1960. aastal ilmunud artiklis⁴ jõudis E. Tarvel otsusele, et XVI saj. lõpul kasutati Lõuna-Eesti riigifolvarkides nn. arhailist kolmeväljasüsteemi, mille puhul põllud on küll jagatud kolmeks väljaks, kuid igal aastal on vilja all mitte kaks välja

nagu tavalise kolmeväljasüsteemi puhul, vaid ainult üks. Osale sellest külvatud tali-, teisele suvivilja. 1963. aastal ilmunud töös⁵ avaldas allakirjutanu peamiselt agrotehnilistest kaalutlustest lähtudes kahtlust faulise süsteemi kasutamise kohta. Retseen-seeritavas raamatus on E. Tarvel oma seisukohti mõnevõrra redigeerinud, loobudes muu hulgas ka terminist «arhailine kolmeväljasüsteem». Siiski leiab ta endiselt, et Tartu ja võib-olla ka Pärnu staarostkonna folvarkides kasutati kaheaastast kesa, milline nähtus kujutas endast talumajanduse langusest tingitud «ajutist tagasipöördumist vähemintensiivse maaviljeluse juurde» (lk. 86). Samuti oletab ta, et eramõisateski mindi põldude söötijätmise vältimiseks üle kaheaastase kesa kasutamisele (lk. 114). Oma seisukohtade kinnitamiseks on E. Tarvel käesolevas uurimuses esitanud varasemast rohkem faktilist materjali. Siiski ei suuda see kahtlusi hajutada, pigem küll vastupidi.

Kui staarost võis tööpooldest anda folvargiadministraatsioonile korralduse kasvuõie maisi külvamiseks, siis eramõisate valdajate suhtes see ei kehtinud ning viimased võtsid selle süsteemi kõigi eelduste järgi omaks vaid juhul, kui ta end majanduslikult õigustas. Oleks kõigiti ootuspärane, et «mineviku positiivset kogemust» ei unustatud, vaid see pidi leidma kasutamist hiljemgi. Ometi ei ole kaheaastase kesa kasutamise kohta mõisates hilisemast ajast mingeid andmeid, ehkki pärast 1695.—1697. aasta «suurt nälga» ja ka pärast 1710. aasta katku oli olukord XVI sajandi lõpule suuresti analoogiline. Tööjõu vähesuse tõttu jäeti tollal osa mõisapõlde, eriti väheviljakad ja kaugemal asuvad, lihtsalt sööti. Nagu E. Tarvel Dovnar-Zapolskit kritiseerides väga veenvalt näitab, ei hinnatud 1950. aastal Koknese staarostkonna folvarkides iga välja suurust mitte ainult võimaliku taliviljakulvi, vaid sellega paralleelselt ka suviviljakulvi suuruse järgi. Tundub kõigiti loogiline oletada, et sama moodust kasutati XVI sajandi lõpul ka Lõuna-Eestis. E. Tarveli poolt esitatud viie folvargi andmetest lasevad kolme (Kudina, Uue-Kastre ja Ahja) omad end igasuguste raskusteta sobitada tavalise kolmeväljasüsteemiga.⁶ Tähtvere 1590.—1591. aasta külviandmed sobivad suurepäraselt eeldusega, et sel folvargil oli kolm ühesuurust välja, mida kasutati tavalise kolmeväljasüsteemi alusel. Nimelt külvati nii 1590. kui ka 1591. aasta sügisel Tähtveres 694

⁵ H. Ligi, Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI—XVII sajandil. Tallinn, 1963, lk. 35—38.

⁶ Väide, et see nagu teisedki varasemad maaviljelussüsteemid olevat «tagantjärele kirjutuslaua taga välja mõeldud» (lk. 84), tuleb küll kirjutada poleemilise hoo arvele. Allikad (eriti kõlvikute kaardid) ei jäta kahtlust, et kolmeväljasüsteem oli mitme sajandi vältel valitsev.

⁴ E. Tarvel, Riigimõisate majanduslikust arengust Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul. «ENSV TA Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1960, nr. 4, lk. 391.

riia vakka rukist, 1591. aasta kevadel aga 467 riia vakka otra, 475 vakka kaera, $1\frac{1}{2}$ vakka herneid ja $2\frac{1}{2}$ vakka linaseemet.⁷ Kui need külviühedust⁸ silmas pidades ümber arvutada rukkikülville, saame 2. välja suuruseks samuti 694 riia vakka rukkikülvi. Ka nn. Agrippina revisjoni andmed väljade suuruse kohta sobivad päris hästi eeldusega, et kasutati tavalist kolmeväljasüsteemi. Ei ole ju viimase puhul sugugi obligatoorne, et kogu väli oleks tingimata täis külvatud. Tingituna maa vähestest viljakusest (sõnnikupuudus!) ning seemne- või tööjõu nappusest oli osa välja seemendamata jätmise nii mõisates kui ka taludes üsna tavaline isegi märksa normaalsemates oludes, näit. 1680-ndaal aastail. Niisiis tuleks allakirjutanu arvates revisjoni vastavaid andmeid tõlgendada samuti, nagu E. Tarvel ise teeb (lk. 73) Koknese esimese folvargi puhul: Tähtvere folvargi 1. väljale külvati kas 694 riia vakka rukist või 534 vakka otra, 374 vakka kaera, 3 vakka nisu ja 27 vakka tatart; 2. väljale kas 587 riia vakka rukist või 267 vakka otra ja 267 vakka kaera (vastab ca 390 riia vakale rukkikülville); 3. väljale kas 614 vakka rukist või 400 vakka otra ja 267 vakka kaera (vastab 415 riia vakale rukkikülville). Lahkumineku 1590.—1591. aasta külviandmetest tuleb nähtavasti seletada sellega, et Agrippina revisjoni aluseks võetud (keskmised) külviandmed pärinevad 1580-ndaist aastaist, millal 2. ja 3. väljale külvati vähem (eriti suvivilja).

Olgu veel lisatud, et kui väljade suuruse üle otsustada Agrippina revisjoni andmete järgi ja eeldada, et kasutati kaheaastast kesa ning et tali- ja suvivilja külvati ühel aastal samale väljale, saaksime

1. välja suuruseks ca 1415	} riia vakka rukkikülvi
2. " " " 980	
3. " " " 1129	

Seega oleks 1. väli 3-ndast suurem 27, 2-st koguni 44 protsenti. Samuti ei lase need arvud end kuidagi kooskõlastada 1590.—1591. aasta külviandmetega.

Analoogilisi arutlusi võiks esitada ka teiste Tartu staarostkonna folvarkide kohta, kuid ruuminappuse tõttu tuleb sellest loobuda. Märkigem vaid, et mõnede folvarkide (Vaabina, Sangaste, Ahja, Kavilda) kohta olemasolevaid mõõtmisandmeid tuleb nähtavasti käsitada selliselt, et vlokades ei ole hinnatud mitte ainult pideval viljelemisel olevat, vaid ka söötis põldu. J. Jurginise järgi oli see Leedus XVI saj. teisel poolel alanud agraarreformi (vlokadesse mõõtmise) puhul sagedane.⁹ Võiks lisada seda-

⁷ Esitatud andmete eest võlgneb retsenseent tänu E. Tarvelile.

⁸ Oder külvati XIX sajandist pärinevail andmeil keskmiselt 6,8, kaer 89,4% tihedamalt kui rukis (vt. retsenseeritav töö, lk. 57).

⁹ Ю. М. Юргинис, Земледелие и тех-

ги, et nn. arhailist kolmeväljasüsteemi eeldades saaksime mõisa- ja talupoegade suhteks XVI sajandi lõpul 1:2,0—1:3,0. XVII saj. lõpul oli nende suhe talupoegadele enamasti tublisti soodsam, ehkki teorendi erikaal talupoegade koormistes oli tollal hoopis kõrgem.

Retsenseeritav töö sunnib revideerima meie ajalookirjanduses levinud kontseptsiooni, nagu oleks teorendi osatähtsus talupoegade koormistes ja teoorjuslik mõisamajandus üldse kogu aeg kulgenud ühes. Nimelt tõusu suunas. E. Tarvel on kindlaks teinud, et folvargimajanduse arvele langes 1591. aastal 30, 1616. aastal aga ainult 15 protsenti Tartu staarostkonna sissetulekute. Tervelt 74 protsenti adra- ja 57 protsenti pobulitaludest oli selleks ajaks üle viidud raharendile. Siit tuleneb ka oluline järeldus: sõjad, näljahääd ja epideemiad ei tarvitse ilmingimata olla teoorjusliku mõisamajanduse arengut stimuleerivaks teguriks.

Oskuslikult analüüsib autor raharendi leviku põhjusi. Ta näitab, et majandusliku laose tingimustes ilmutasid talud suuremat elujõudu ja paindlikkust kui riigifolvargid, kuna viimaseid majandati palgaliste ametnike kaudu, kellel ei olnud edukaks majandamiseks nõutaval määral ei ausust, ei oskusi ega initsiatiivi. Folvarkide niigi nigel karjamajandus läks sõjategevuse ja 1601. aasta näljahäda tagajärjel hoopis käest. Kui folvarkide keskmise saagikus küündis vaevu 2,5 seemneni, pidi see, nagu E. Tarvel talu viljabilansi analüüsi põhjal kindlaks teeb, taludes olema vähemalt 4 seemet. Raharendi leviku eelduseks on teatavasti talumajandi seostumine turuga. Seepärast on täiesti ootuspärane autori poolt kindlakstehtud tõsiasi, et raharent oli enam levinud just Tartule lähemal asuvas folvarkides. Ent, nagu autor õigesti rõhutab, «raharendi erikaalu järsk tõus... ei olnud tingitud kaubalis-rahaliste suhete kiirest kasvust feodaalses majanduses» (lk. 99), mistõttu see saigi olla vaid ajuti-seks nähtuseks.

Allikate laadist olenevalt on E. Tarvel eramõisate olukorral saanud peatuda vaid põgusalt. Siiski on ta teinud kindlaks, et vaadeldaval perioodil rajati, peamiselt poola väikeaadlike poolt, terve hulk hiljem jäljetult kadunud pisimõisaid, kus sageli «künti oma atradega», s. t. kasutati palgatoõd.

Hoolikalt on E. Tarvel läbi töötanud talupoegade kihinemist valgustavad allikad. Tema tähelepanu keskpunktis on kõige arvukam talurahvarühm — adratalupejad. Kui normaalsel aegadel võib adratalu majandusliku kandevõime (esmajoones teiste sama mõisa taludega võrreldes) üle otsustada adramaade arvu põhjal, siis vaadeldaval perioodil ei saa seda näitajat

täiesti usaldada, sest pahatihti kajastab ta vaid kunagisi suurusuhteid. Seepärast on E. Tarvel adralalupoegkonna majandusliku kihistumise selgitamiseks appi võtnud palgalise tööjõu kasutamise määra ja rakmeloomade arvu. Selgub, et käsitletud, ligi 40 aasta pikkuse ajavahemiku vältel on Lõuna-Eestis talu keskmine suurus vähenenud, suuremad talud aga hoopis kadunud. Sama nähtust võib täheldada ka 1695.—1697. aasta suure nälja eelsete ja 1710. aasta katku järgsete vastavate andmete kõrvutamisel. Mõlemal juhul olid selle põhjuseks n.-õ. välised tegurid: näljahädad, taudid, sõjategevus. Kas ja kuivõrd siin kaasa mõjus areneva mõisamajanduse surve, jääb antud juhul paratamatult lah-tiseks.

Vaadeldavast perioodist säilinud allikais esineb õige sageli, et ühe ja sama talu pidajatena on märgitud kaks, harvem mitu peremeest, keda saksakeelsetes allikates nimetatakse *Hälftner*. Seda nn. poolemeeste probleemi on eesti agraraajaloolased täini vaid põgusalt puudutanud; retsenseeritavas uurimises on sellele aga osutatud üsna palju tähelepanu. Leitakse, et see XVI saj. lõpul eriti Vastseliina staarostkonnas ja Vaabina folvargis laialt levinud institutsioon kujutas endast «algsest suurperest väljaarenenud kollektiivset maakasutusvormi» (lk. 141). Harilikult olnud poolemeestel ühine majapidamine, ühised kariloomad, nad olnud ühes leivas ja kandnud ka ühiseid koormisi. Alles aja jook-sul jagunenud poolemeestega talud iseseisvateks majapidamisteks.

Peasjalikult Lõuna-Eesti hajaasustuse piirkonnas tuleb *Hälftner*'eid hiljem ette õige arvukalt. Nii näiteks märgivad Abja ja Kaubi mõisa 1795. ja 1811. aasta hingederevisjoni protokollid peaaegu igas talus peale peremehe 1—2 ning isegi 3—4 *Hälftner*'it. Vahetus naabruses asuvates Vana- ja Uue-Karistes ei ole neid aga ainustki. See sunnib arvama, et tegemist on lihtsalt talude eripärase märkimisviisiga Abja ja Kaubi hingederevisjonis. Et see tõepoolest nii on, selgub viimaste kõrvutamisel samade mõisate 1805. aasta vakuraamatute ja 1809. aasta maamõõtmise andmetega: 1795. ja 1811. aasta *Hälftner*'id figureerivad nendes täiesti iseseisvate taludena, kus igal on omaette kari, oma põllud ja muud kõlvikud ning kus igäüks kannab ka feodaalseid koormisi omaette. Talude nimed ja paiknemine üksteise suhtes aga ei jäta kahtlust, et nad on tekkinud ühise, n.-õ. ematalu jagamise teel ning et tegemist on nn. pooltaludega.¹⁰ Taolisi näiteid võiks esitada hulgaliselt ka XVIII sajandi allika-

test. Kas neid aga saab ilma pikemata laiendada XVI sajandi poolemeestele? Küigi küsimus vajaks täiendavat uurimist, tundub siiski, et midagi ebaloogilist sellises ülekandmises ei ole. Ka XVI sajandi poolemehed esinevad vaid teatud piirkondades; Järva ordudomeeni 1564. ja 1571. aasta vakuraamatus ei leidu neid ühtki.¹¹

Vennad jäid pärast isa surma ühte leiba tavaliselt kuni abiellumiseni. Vaevalt saab aga selle põhjal ühes leivas olemist poolemeestele tüüpiliseks lugeda, nagu seda on tehtud lk. 144. Taoliselt juhul oli üks vendadest harilikult siiski peremees ja teiste seisund muutus ajapikku lähedaseks sulase omale. Oma väike varandus (*banda*) loomade jm. näol võis neil sellest hoolimata olla. Vendade (või ka teiste lähedaste sugulaste) vahel talu jaotamistest tekkinud pooltalud võisid, nagu eespool juba märgitud, säilitada mõningaid ühise majapidamise elemente. Kui aga tallu võeti (või mõisa poolt pandi) võõras poolemees, tähendas see tavaliselt talu täielikku jaotamist. Ehkki taoliste pooltalude koormised vakuraamatutes sageli ühistena märgitakse, ei olnud nende ühine kandmine praktikas sugugi nii tavaline, nagu arvab A. Sväbe.¹² Väärrib märkimist, et XVII sajandi läti materjali põhjal poolemeeste (*puselnieks*) küsimust jälginud A. Sväbe ja E. Dunsdorfs käsitlevad poolemehe samuti iseseisvate pooltalude pidajatena.

Oluliselt edasi viib E. Tarvel populaite küsimuse uurimist. Nimelt leiab ta, et see termin on Eesti alale levinud Liivi sõja ajal Venemaalt, jõudmata aga XVI sajandi lõpuks juurduda, ta tähenduski on tole-aegsetes poola allikates ebamäärane ja laialivalgav: populaiteks loetakse nii üksjalgu, kalureid, maaga ja maata vabadikke, tihti ka laostunud adralalunikke ja isegi suhteliselt jõukamaid mõeldreid. Ohtavaks jooneks oli neil lasuvate feodaalsete koormiste madalus adralaludega võrreldes. Talupoegade kahe põhikategooria — adralalupoegade ja vabadike — kõrval jälgib E. Tarvel üksikasjalikult ka suhteliselt väikesearvulisi eelisseisundis olevaid talupoegade rühmi — vabatalupoegi, võbraanet-seid ja haidukke. Neist kaks viimast, Poola võimude poolt sõjateenistuse eest muudest koormistest vabastatud maarahvakategooriat, olid varem nn. poola aega käsitletud autorite vaateväljast sootuks kõrvale jää-

¹¹ Kuna aga seal esineb arvukalt suuri talusid (isegi viieadramaalisi), ei ole võimatu, et praktikas eksisteeris vakuraamatus märgitud suurtaalu asemel kaks või isegi enam väiksemat. Mitmete Kullamaa khk. talude kohta on see XVI sajandi esimese poole materjalide põhjal otseselt kindlaks tehtav. (H. Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558—1561). Tallinn, 1961, lk. 199.)

¹² A. Schwabe, Grundriß der Agrargeschichte Lettlands. Riga [1928], lk. 234.

¹⁰ Kohati, näit. Saaremaal, esines neid õige arvukalt veel käesolevalgi sajandil. Kui talu oli jagatud sugulaste vahel ning viimased said omavahel hästi läbi, tehti osa töid ühiselt ja ka osa kõlvikuid (karjamaad, kaugel asuvad ja kehvemaad heinamaad) kasutati endist viisi ühiselt.

nud ning E. Tarvelit tuleb lugeda nende avastajaks.

Retsenseeritava uurimuse üheks kaalukamaks osaks on talupoegade feodaalsetele koormistele pühendatud alapeatükk. Kõigepealt selgub sellest, et J. Vasara poolt üldkehtivana serveeritud teomäär — $2\frac{1}{2}$ rakme- ja $2\frac{1}{2}$ jalapäeva nädalas poola adramaalt — tuli enamikus staarostkondades kanda hoopis $\frac{1}{4}$ -adramaalisel normaal-talul. Kui varasemas kirjanduses arvati, et suline abitegu hakkas kujunema alles XVII sajandil, siis on E. Tarvelil õnnestunud kindlaks teha, et Lõuna-Eestis oli ta olemas juba XVI sajandi lõpul. Veenvad on ka autori arvestused, mille kohaselt ühe poola adramaa harimiseks vajati vähemalt kuut rakendit ning sellele lisaks tuli kaks rakendit iga päev mõisa saata. Nõutaval hulgal rakendeid oli aga ainult pooltel taludel. Tunduvalt selgemaks muutub pilt poolaegsetest loonusandamitest, eriti tänu A. Transehe-Rosenecki metrooloogiliste vigade paljastamisele. Ilmneb, et tegelikult olid viljahinnuse määrad võrdlemisi ühtlased, nimelt 16, 18 ja 20 riia vakka rukist, otra ja kaera poola adramaalt. Huvitav ja meetodiliselt originaalne on ka autori katse selgitada kõigi kolme rendivormi erikaalu eri staarostkondades, hinnates teokoormise koguväärtust revidentide poolt folvargipõldude kalkuleeritud saakide põhjal. Olu-korras, kus saagikus folvarkides oli tublisti madalam kui taludes, on selline moodus kahtlemata õigem kui folvargipõldude tegelikust saagikusest lähtumine. Andmete napusest ja ebakindlusest hoolimata tundub tulemus — ligi pooltel juhtudel on teorendi erikaal loonusrendist suurem — kõigiti tõepärasena. Sama tuleb öelda ka järelduse kohta, milleni autor jõuab koormiste ja talude kandevõime võrdlemisel: raha- ja loonusrendi näol tulnud talupoegadel ära anda keskmiselt $\frac{1}{4}$ oma tööviljast talumajandis, tegu aga nõudnud 30—40 protsenti rakmetööjõust.

Talurahva õiguslikku olukorda valgustavad peamised materjalid on teaduslikku käibesse toodud juba ammu varem ning raamatu vastav alapeatükk pakub eespool vaadeldutega võrreldes uut suhteliselt vähem. Tuleb aga nõustuda autoriga, et talupoegade nn. rootsisõbralikkust on varasemas kirjanduses toonitatud ilma kaalukama põhjusega, lähtudes peasjalikult sellest, et Rootsis oli talupoegade olukord soodsam kui Poolas. Eesti talurahva olukorda need erinevused praktiliselt ei mõjutanud, kuna aga Põhja-Eestis oli enamik maast eravalduses, kujunes seal feodaalne

ekspluateerimine isegi mõnevõrra raske-maks.

Raamatu lõpul esitab E. Tarvel asjalikult ja kokkuvõtlikult oma uurimuse põhitulemused. Muu hulgas annab ta omapoolse, eelnevast käsitlusest loogiliselt järelduva eitava hinnangu teoorjuslikule mõisamajandusele.

Suur teaduslik väärtus on töö kahel lisa. Neist esimeses võetakse vaatluse alla nn. saksa ja poola adramaa, mis olid talupoegade maksustamise aluseks ning on uurijale samal ajal lähtealuseks ka adra-talupoegade varandusliku kihistumise jälgimisel. Seni domineeris arvamus, et nn. saksa adramaale võidi külvata 60 riia vakka talivilja (kokku kolmes väljas), sellest neli korda suurema poola adramaa kolme välja kogusuurus olnud aga 240 vakka külvi (ca 80 ha). E. Tarvel näitab, et nii suur adramaa ei lase end kuidagi kooskõlastada ei feodaalkoormiste määra ega ka rakmeloomade arvuga, tegelikult olnud mõlemad adramaad kaks korda väiksemad.

Teine lisa, XVI sajandi lõpul ja XVII algul Lõuna-Eestis eksisteerinud folvarkide nimestik, on autorilt nõudnud suurt ja hoolikat tööd. Vaadeldava perioodi agraarkorras annab ta aga hoopis konkreetsema pildi ning on tõhusaks pidepunktiks ka asustusajaloo ja mitmete teistegi probleemide uurimisel. Eriti peaks see nimestik põlvima kodu-uurijate tähelepanu. (Tõenäoliselt saaksid viimased kaasa aidata ka mõnede identifitseerimislünkade likvideerimisele.) Tuleks siiski märkida, et enne Liivi sõda eksisteerinud mõisate eraldamisel pärast 1558. aastat tekkinutest ei ole autor päris järjekindel. Nii esinevad Valgjärve, Laatre, Puurmani, Mäksa ja Poka juba Liivi sõja eelsest ajast pärinevates ürikutes ning olid järelikult sellal ka olemas. Seevastu Võru, Partsi, Holstre, Luunja, Murikatsi, Taagepera ja Holdre ilmuvad allikaisse alles pärast 1580. aastat ning nende eksisteerimine enne Liivi sõda on küsitav. Paar viga on tehtud mõisanimede kirjutamisel: lk. 258 peab Selli asemel olema Seli ja Lindimõisa asemel Lindi ning lk. 288 Koigi asemel Koigu.

Raamatu kasutamist kergendavad registrid. Eriti tuleks esile tõsta viimast, s. o. asiregistrit, mille koostamisest meie ajaloolased siiani enamasti on loobunud.

Kokku võttes tuleb retsenseeritav monograafia lugeda väga väljapaistvaks saavutuseks Nõukogude Eesti agraarhistoriograafias.

H. LIGI